

УДК 94(477):355.4

Структурні елементи античних армій Північного Причорномор'я: етнічні, соціальні й функціональні особливості

К.М. КОЛЕСНИКОВ

Академія митної служби України, м. Дніпропетровськ, E-mail: konst_kolesnykov@mail.ru

Авторське резюме

Ця стаття присвячена опису, аналізу та узагальненню особливостей організації структурних елементів армій античних держав Північного Причорномор'я: Ольвії, Херсонесу, Боспору. Автор упевнений, що основою збройних сил цих держав було громадянське ополчення – вільні, економічно незалежні землевласники, наділені найширшим обсягом політичних і соціальних прав чоловіки – повноправні громадяни. Відповідно, контингенти ополченців очолювалися обраними народними зборами стратегами. Народ у разі потреби також затверджував командирів найманих загонів. В монархічному Боспорі поширилася практика залучення значної кількості найманих контингентів, що утримувалися за рахунок прибутків царської скарбниці та спеціального прямого податку. Окремі структурні елементи античних армій мали різне етнічне походження і могли спеціалізуватися на різних видах зброї. Наприклад, скіфи переважно уславилися як піші і кінні стрільки-лучники («токсоти»), сармати – важкоозброєнні вершники («катафрактарії»), кельти – мечники-щитоносці («тюреофори») тощо. Серед представників аристократичних родів Боспору, які служили у війську, були вихідці як з еллінського, так і з варварського середовищ. Наприклад, у римський період на Боспорі фіксується формування загонів катафрактною кінноти, зразком для якої слугувало озброєння і тактика сарматської кочової знаті аспургіан, сіраків, аорсів, тощо. Серед військових союзників античних держав Північного Причорномор'я були ватажки місцевих племен, сусідніх варварських держав та могутні володарі Понту і Риму.

Ключові слова: стратегія, античні армії, Північне Причорномор'я, військова організація, громадянське ополчення, найманці, союзники, елліни, варвари, римляни

Structural elements of ancient armies of Northern Black Sea Region: ethnic, social and functional peculiarities

K.M. KOLESNYKOV

Academy of customs service of Ukraine, Dnepropetrovsk, Ukraine,
E-mail: konst_kolesnykov@mail.ru

Abstract

This article deal with the description, analysis and generalization of features organization of command structure of the army ancient states of the Northern Black Sea region: Olbia, Chersonese, Bosphorus. Author sure that the foundation of the armed forces of these states was a civil militia – free, economically independent landowners, endowed with the broadest volume of political and social rights men – full citizens. Accordingly, the assemblies of citizens were electing strategists, who led militia forces. In case of need the people also claimed commanders' mercenary troops. Bosphorus kings have attracted a significant number of hired troops that held by the royal treasury income and special direct tax. Some structural elements of ancient armies had different ethnic origin and could specialize in different types of weapons. For example, the Scythians mainly famous as archers (bowmen, "toxots"), Sarmatians – heavy horsemen ("catafractarii"), the Celts – shield-holders and swordsman ("thyureoforo") etc. Representatives of the Bosphorus aristocratic families, who served in the army, came from Hellenic and barbarian ethnic groups. For example, in the Roman period on the Bosphorus fixed formation units of cathafractarian cavalry. The weapons and tactics of the Sarmatian nomadic nobility (Aspurhianian, Sirak, Aorsy and more) were served as a model for Bosphorus cathafractarian horsemen. Among the military allies of the ancient states of the Northern Black Sea region were leaders of local tribes, the barbarian lords of neighboring countries and the powerful monarchs of Pontus and Rome.

Key words: strategy, ancient armies, Northern Black Sea region, military organization, civil militia (home guard), mercenaries, allies, Hellenes, barbarians, Romans.

Постановка проблеми. Від епохи класики давньогрецькі, а згодом римські автори військових трактатів розрізняли поняття тактики і стратегії, опис і наповнення яких містилося у відповідних текстах – «Про перенесення облоги» Енея Тактика, «Тактика» Асклепідора, Еліана, «Стратегіка» Онісандра, «Стратегеми»

Фронтіна, «Стратегемата» Поліена, «Стратегікон» Маврикія, «Тактика Льва» тощо. До стратегії (στρατηγική) відносили перш за все вибір часу і місця для здійснення нападу на противника, а також саму організацію цих нападів із застосуванням різноманітних військових хитрощів. Тактика (такτική) розумілася як спосіб

© К.М. Колесников, 2015

розміщення й упорядкування солдат та їх навчання індивідуальним і груповим військовим прийомам. Також до поняття стратегії відноситься впорядкування війська, злагодження його окремих родів та частин різноманітного походження – кінноти і піхоти, артилерії і флоту, а також громадянських і союзних загонів, військ залежних племен і найманих контингентів, або місцевих й іноземних підрозділів тощо. Розглядом й аналізом цих питань як на ґрунті античної військової теорії, так і на підставі практики функціонування давньогрецьких армій Північного Причорномор'я займалося багато дослідників. Серед них класики і сучасники історіографії античного Понту, Еллади, Риму, Візантії: В. Д. Блаватський, Д. Веррі, С. В. Черненко, А. М. Хазанов, В. Д. Кучма, О. В. Симоненко, П. Коннолі, Б. Г. Петерс, М. В. Горелик, Ю. А. Виноградов, В. А. Горончаровський, А. Ханіотіс, М. Мілчарек, Т. Сарновський тощо [1; 2; 3; 4; 6; 7; 8; 9; 11; 13; 14; 15; 16; 17; 18]. Таким чином, ми поставили собі за мету, спираючись на результати аналізу першоджерел і досягнень попередників, навести власний нарис військових структур відповідно до соціальних, мовно-етнічних, правових, функціональних та деяких інших критеріїв.

Виклад основного матеріалу. Відмінні моделі соціально-політичного ладу давньогрецьких держав безпосередньо призводили до визрівання суттєвих відмінностей у військовій організації. Демократичні й аристократичні поліси головним чином спиралися на громадянське ополчення, тиранії – на найманців, проте, ті й другі не могли обійтися без союзників і підвладних місцевих контингентів.

У різний час серед союзників (συνμαχικός) понтійських еллінів переважали скіфи, сармати, синдо-меоти, серед залежних територіальних і родоплемінних громад – мікселліни в Ольвії, таври – в Херсонесі, синди, меоти, псесси, дандарії, фатеї, аспургіани та інші – на Боспорі¹. Не слід забувати, що подекуди союзниками північнопричорноморських греків виступали дружні поліси, лідери елліністичних держав та правителі Риму. Так, під час завоювання боспорськими тиранами Сатиром I (433/2–393/2 рр. до н. е. правив разом із Селевком, близько 393–389 рр. до н. е. – єдиновладно) та його сином Левконом I (389–349 рр. до н. е.) Феодосії південнопричорноморське місто Гераклея Понтійська, метрополія Херсонеса Таврійського, надала активну, але за кінцевим підсумком безрезультатну, допомогу Феодосійському полісу. Гераклеоти напередодні кампанії організували розвідувальну місію на Боспор, а в ході війни неодноразово надсилали до Феодосії власний флот та здійснювали десантні операції в гаванях Східного Криму (Polyaen. V, 23, 44; VI, 3, 4).

179 р. до н. е. херсонесити задля захисту

від безпрецедентного тиску з боку кримських скіфів домовилися про союз із царем Понтійського царства Фарнаком I (IOSPE, I 2, 402). Двостороння угода, укладена за римським посередництвом, була підписана в контексті широкого мирного врегулювання після п'ятирічної війни володарів Віфінії, Пергаму, Каппадокії з правителями Понту і Вірменії. Крім володарів названих країн у договорі взяли участь Ауксілох (колхський цар Ака), сарматський цар Гатал та «вільні народи» – громади гераклеотів, месембріанців, херсонеситів та кізікійців (Polyb. XXV, 2, 12–13).

Близько 112 р. до н. е. Херсонес Таврійський уклав черговий союзний договір із понтійцями. Його наслідком стали т. зв. Діофантові війни, впродовж яких між 112 і 107 рр. до н. е. союзні війська зламали опір не лише кримських скіфів, але й скорили всіх своїх супротивників у степовому Криму (зокрема, «ревксиналів» – сарматський племінний союз роксоланів царя Тасія) та на Боспорі, останній законний володар якого Перісад V (125–109 р. до н. е.), відмовився від влади на користь понтійського царя Мітридата.

Панування Мітридата VI Євпатора на півночі Понту тривало від 107 р. до 63 р. до н. е. Упродовж цього часу він за потреби надсилав до гарнізонів північнопричорноморських міст загоны малоазійських греків, вірменів (вірогідно, з Малої Вірменії), можливо – кавказців-колхів тощо.

Не підлягає сумнівам, що союзники північнопонтійських еллінів воювали своїми традиційними засобами і зброєю та підпорядковувалися власним командирам.

Озброєння і тактичні навички найманців (μισθοφόρος) залежали від етнічного походження тих чи тих угруповань, які переважали в арміях північнопричорноморських греків у різні періоди. Спочатку (десь від V ст. до н. е.) у боспорських військах, що перебували на службі Археанактидів – династії архонтів Пантікапея (480–438 рр. до н. е.), переважали фракійці. Як зазначалося, саме один із ватажків фракійських найманців на ім'я Спарток перехопив верховну владу в Пантікапеї – столиці молодій тиранічній державі на Керченському півострові. За повідомленням Діодора Сицилійського, Спарток I (438–432 рр. до н. е.) став засновником нової архонтської династії Спартокідів (Diod. XII, 31, 1). Походження Спартока овіяно легендами, причому ці легенди переважно новітні за походженням, утім, ще в давнину грецькі автори не сумнівалися в іноземному походженні нового володаря Боспору. Якщо дійсно гіпотеза про нього як про керівника фракійських найманців справедлива, то в історії всієї Еллади випадок захоплення іноземцем верховної влади, яка повільно, але досить швидко еволюціонувала в царську владу – «базілею», був унікальним. Унікальність поляга-

ла не у виключності факту захоплення влади негреком, а в тому, що нащадки фракійця (?) Спартока спромоглися перетворити тиранію на законну монархію, яка цілком легітимно трималася при владі більше 300 років – від 438 до 111/109 р. до н. е.

Онук засновника династії Спартоکیدів Левкон I – «архонт Боспору і Феодосії, базілевс (цар) синдів, меотів, пессів і дандаріїв» під час боротьби за Феодосію широко використовував наймані скіфські контингенти, що діяли у властивий їм спосіб. Поліен повідомляє, що коли громадянське ополчення боспорян не виявило достатньої мужності в протистоянні десантуванню феодосійських союзників – греків з південнопричорноморської Гераклеї, застосував скіфських лучників як загороджувальні загоны, щоб не допустити втечі із поля бою власних гоплітів (Polyaen. VI, 4).

Упродовж IV ст. до н. е. окрім скіфів і фракійців найманцями на Боспорі були також представники синдо-меотських племен, бойове оснащення яких досить добре відоме завдяки археологічним знахідкам.

Від III ст. до н. е. серед боспорських найманців починають переважати кельти, зброя та екіпіровка яких відомі з іконографічних джерел, малої пластики та низки археологічних знахідок². Окремі елементи бойового спорядження кельтів (видовжені щити з умбонами і центральними ребрами жорсткості типу туреос, довгі мечі та характерні шоломи типу «Монтефортіно» або пізньолатенські шоломи) досить масово поширюються в Північному Причорномор'ї і серед вояків некельтського походження.

Не слід недооцінювати ролі греків-іноземців серед боспорських найманців. Приміром, під час збройного конфлікту між синами покійного Перісада I, як повідомляє Діодор Сицилійський, у битві на Фаті на боці Сатира билосся 2 тисячі греків-найманців. Хто були ці найманці за походженням, можна припускати з чималі кількості посмертних написів-епітафій. Проте, не завжди з тексту посмертного прощання можна зрозуміти фах і статус покійного: був він купцем, найманцем, посланцем, просто мандрівником чи мігрантом – сказати досить важко. Серед іноземних епітафій Боспору привертає увагу напис на рельєфі I ст. до н. е., що зберігається в Таманському музеї, де небіжчика зображено з луком – традиційним атрибутом критян. Лучники-критяни відомі як найманці по всій Елладі, адже архаїчне військове виховання критської молоді і традиційний ідеал громадянина-воїна залишалися незмінними в період еллінізму. Перше, що мотивувало найманців відправитися за море в пошуках кращої долі солдата, було бажання придбати земельну власність і відсутність перспектив для цього на батьківщині. Область, де найман-

цям удавалося отримати землю, часто ставала їх новою батьківщиною. Право мати землю у власності (εὐκτησις) поширювалося тільки на громадян і привілейованих чужинців. Міста, які наділяли найманців громадянськими правами, застосовували цей захід через потребу в людських ресурсах; нагорода у вигляді громадянства була приваблива для потенційних претендентів на нове громадянство, оскільки задовольняла їхнє бажання придбати земельну власність, яка в усі періоди історії Греції була основою багатства і статусу. Приміром, наприкінці III ст. до н. е. (234/3 і 229/8 рр. до н. е.) метрополія більшості північнопричорноморських колоній Мілет надав громадянські права більш ніж тисячі критських найманців під командуванням власних стратегів. Вони поселилися разом зі своїми родинами (близько 3–4 тис. людей) на знову придбаній території Гібандіди, на яку крім Мілета претендувала Магнесія-на-Меандрі. В Афінах іноземні вояки, що служили в Рамнунті, отримали в середині III ст. до н. е. привілейований статус ісотелів (ισοτελής, сплачували податки і збори на рівні з громадянами). Окремі найманці теж набували цього привілейованого статусу та персонального громадянства. У 88/7 р. до н. е. у Фанагорії (азіатський Боспор) було прийнято декрет на честь найманців, яким дарувалися громадянські права за послуги в справі оборони міста³ (рис. 1). Найманці готові були ризикувати власним життям і нести всі тяготи військової служби⁴ не тільки заради здобичі, але й у розрахунок на отримання громадянства та високого статусу. Крім плати за службу, виділення частки здобичі, вищої мети – отримання громадянства та землі, для найманців існували й інші види винагороди. Серед них на першому місці – встановлення певних торговельних пільг, звільнення від податків та скасування митних зборів (останнє було вкрай важливим у разі вивезення накопиченого під час служби майна або розпродажу здобичі закордон) [15, с. 137–144].

Досить часто найманці об'єднувалися в співтовариства (κοινῆ), що склалися зазвичай із членів однієї етнічної групи. У таких «земляцтвах» солдати могли виконувати свої культові

обряди, вшановуючи богів своєї батьківщини або місця служби, встановлюючи добрі відносини з царем та його представниками (наприклад, за допомогою присвятних написів), відзначаючи свята, культивуючи почуття солідарності і створюючи нову структуру соціального життя в чужій країні.

Союзники і найманці використовувалися як основа різних родів військ, відповідно до їхніх традиційних, «етнічних» прийомів ведення бою. Скіфи переважно уславилися як кінні й піші лучники, важкоозброєними кінними вояками серед скіфів були лише бійці, приналежні до аристократичних племінних еліт. Можна навести декілька епізодів, зафіксованих античними джерелами, як і в якій ролі використовувалися скіфські найманці та союзники. Полієн повідомляє, як Левкон I на початку IV ст. до н. е. використав майстерність скіфських лучників у загороджувальних загонах. Тут діяли, вірогідніше за все не союзники, а найманці. Причому наймалися не поодинокі вояки – шукачі пригод, а цілі підрозділи, зорганізовані за родоплемінною ознакою. Не менш промовистим є випадок, віддзеркалений Діодором Сицилійським, який описав громадянську війну синів Перісада I наприкінці IV ст. до н. е. У битві при річці Фат старший Перісадів син Сатир спирався на 2 тисячі греків-найманців, стільки ж фракійців та 30-ти тисячний союзний контингент скіфів⁵. На боці молодшого брата Євмела билися вояки царя фатеїв Аріфарна – 20 тис. кінноти і 22 тис. піхоти. Безперечно, що це – не найманці, а союзники (Diod. XX, 22). За повідомленням Страбона, під час правління на Боспорі Фарнака цар сираків Абеак виставив 20 тис. вершників (Strabo. XI, 5, 8). Така саме цифра фігурує в новелі Лукіана Самосатського «Токсарис», де йдеться про бойові дії на Боспорі за участі грецького ополчення та покликаних на допомогу аланів і савроматів по 20 тис. від кожного племені (Luc. Tox. 54). Отже, найближчі сусіди Боспору – скіфи, сармати, синдо-меоти не надсилали до царських військ поодинокі індивідів – шукачів удачі, а відряджали цілісні родоплемінні бойові частини та з'єднання. Подібні союзи, укладені боспоритами з варварами, як, наприклад, союз Котіса I і царя аорсів Євнона в 49 р. н. е., безумовно, носили тимчасовий характер. Вони могли досягатись або шляхом багатих дарів, маніпулюючи якими вожді зміцнювали свій престиж і політичний вплив, або шляхом дипломатичних шлюбів.

Якщо ж згадати фракійських та кельтських⁶ найманців, то вони перебували на службі боспорських можновладців саме на індивідуальній основі, це були представники елітарних кіл із властивим ним агресивним військовим етосом. Приблизно те саме можна сказати і про греків-найманців – професійних вояків, яким присвячена багата історіографія. Можна

припустити, що греки та кельти наймалися на службу не лише індивідуально, але й заздалегідь створеними загонами – компаніями на чолі з власними командирами – кондот'єрами.

Загальну чисельність найманих контингентів у складі боспорського війська визначити неможливо. Кінець кінцем вона визначалася обсягом коштів, що відпускалися на їх отримання. Втім, фінансові можливості Боспору, навіть у найкращі часи, в період його розквіту в IV ст. до н. е., не сягали далі утримання 4 тис. найманих вояків. Умовно цю цифру можна взяти за основу і для римського часу. В цьому відношенні цілком порівнянна кількість воїнських сил, виділених для підтримання порядку на північному узбережжі Понту Евксинського за імператора Нерона, який прагнув перетворити Боспор на провінцію, – 3 тис. солдат (Jos. Fl. Bell. Jud. II, 16, 3).

Союзники понтіїці (греки і не греки) були бійцями професійної царської армії Мітридата Євпатора. Із посиленням контролю держави Мітридата над громадами і державами Північного Причорномор'я такі союзники де-факто стали окупаційними гарнізонами: Мітридатове царство вже на межі II–I ст. до н. е. перетворилося на загальночорноморську державу, Понт Евксинський – на її внутрішнє море.

У наступну епоху цілком самостійно діяли «союзні» римські вексилляції – за наказами легатів провінцій та під началом власних трибунів і центуріонів, лише координуючи свої операції з місцевими адміністраціями та їх збройними загонами. Мешканці Ольвії, Тіри, Херсонеса і Боспору визнавали імператорів Риму своїми верховними володарями.

Важливу роль у боспорському війську відігравали відбірні контингенти. Коли в битві на Фаті Сатир II очолив атаку скіфських вершників на позиції Аріфарна, його оточували його «друзі». Відбірна частина боспорських воїнів несла постійну збройну службу при дворі, знаходячись в особистому підпорядкуванні царя. У разі військових дій це елітне формування виступало як кінний корпус. За Мітридатидів це збройне формування царя будувалося за елліністичною практикою як царська «агема», подібно до військ Селевкідів, – загін чисельністю в 1 тисячу воїнів. Приміром, Фарнак зазнавши поразки від Цезаря в битві при Зелі (47 р. до н. е.), біжить у Синопу саме з тисячею вершників, а потім разом із ними повертається на Боспор, що дозволяє розглядати їх як загін царської гвардії. Ця тисяча вершників, вірогідно, була набрана з кочівників, судячи з їх невдоволення наказом убити коней перед посадкою на кораблі⁷. Можливо, з часів Аспурга на особливому положенні в складі царської гвардії перебували представники споріднених із правлячою династією аспургіан.

Але, як би там не було, головною основою збройних сил колоній Північного

Причорномор'я практично завжди було громадянське ополчення – вільні, економічно забезпечені, наділені найширшим обсягом політичних і соціальних прав особи чоловічої статі віком від 18/20 до 60 років, переважно «фермери», тобто землероби і землевласники, володільці «клерів» – ділянок полісної землі. Всі очільники давньогрецьких держав чорноморського регіону, нібито слідували поради видатного італійського гуманіста Ніколо Макіавеллі, що пролунала більше ніж через тисячоліття по фіналу античної цивілізації в знаменитій праці «Господар» («Il Principe»). Макіавеллі запевняв, що краще програти війну зі своєю армією, ніж виграти її з армією союзника. Опертя на громадянське ополчення було цілком природним і абсолютно неминучим в умовах полісних республік – Ольвії, Тіри, Херсонесу, проте і на тиранічному Боспорі гопліти-ополченці тривалий час залишалися становим хребтом загальнодержавного війська.

З повідомлень Поліена дізнаємося про важливу роль громадян-гоплітів у боях за Феодосію: боспорський володар Левкон I домігся перемоги тільки після того, як «вмотивував» своїх підданих-співвітчизників мужньо зустріти ворога. Спочатку зі скіфських лучників було створено загороджувальні загони. Потім гопліта, які неохоче вступали в бій із феодосійськими союзниками гераклеотами, було оголошено, що кожен, хто спробує відступити чи, борони боже, втекти, буде розстріляний на місці. Гопліти, усвідомивши, що смерть від списів і мечів ворога славіша, за загибель від стріл найманців-варварів, ударили по супротивнику, скинувши його десант у море (Polyaen. VI, 4).

За повідомленням Діодора Сицилійського, по завершенні громадянської війни, близько 309 р. до н. е., онук Левкона цар Євмел на народних зборах у Пантікапеї пообіцяв громадянам «відновити батьківський спосіб правління; крім того, він погодився на збереження ателії (безмитності), якою користувалися мешканці Пантікапея за його предків, обіцяв звільнити всіх від податей» (Diod. XX, 24). Під «відновленням колишнього способу правління» розуміють збереження певного значення народного зібрання в Пантікапеї, розширення політичних і громадянських прав столичних громадян у системі державного управління, що не могло не позначитися на зміцненні ролі їх ополчення в боспорському війську. Обіцянка Євмела зберегти давню ателію (безмитність) отримала дві інтерпретації: йдеться або про право громадян на торгівлю без мита у гаванях царства та на сухопутних митницях, або – про звільнення від спеціального податку, що заміняв військову службу. М. І. Ростовцев твердив, що неояльність громадян до експансіоністського курсу Спартоکیدів⁸ мала підштовхнути правителів до поступової заміни дійсної військової служби спе-

ціальним податком на армію [12]. Відтиснення греків-громадян від військової служби стало свідченням глибоких соціальних змін і трансформацій у системі управління державою. Але, крім того, це було ознакою послаблення ваги на полі бою гоплітської фаланги. Скасування Євмелом військового податку – в принципі принизливого для вільних греків, які розглядали будь-яке пряме оподаткування як пряме підкорення, мало б символізувати як зміцнення боспорського громадянського суспільства, так і повторне посилення ролі громадян у царському війську. У воєнному відношенні це стало знаком посилення значення призованих на дійсну військову службу важкоозброєних піхотних контингентів боспорських греків.

Свого значення ополчення громадян не втрачало і в римську добу. За повідомленням віфінського оратора Діона Хризостома, вкрай напружена військово-політична ситуація навколо Ольвії наприкінці I ст. н. е. мала своїм наслідком істотну милітаризацію життя громадянського колективу і плекання архаїчних ідеалів поведінки, зразком чого слугували герої гомерівського епосу (Dio Chrys. XXXVI, 7, 9, 10, 14). Втім, зовнішній вигляд, одяг і зброя ольвіополітів того часу були вже далекі від стародавньої моди. У своїй «Борисфенітській промові» Діон, описуючи зустріч із знатним ольвійським юнаком, розповідає: «У той день я прогулювався за містом, і мене наздогнали, вийшовши з міста, декілька мешканців Борисфена [тут мається на увазі Ольвія – К. К.]... Потім повз нас промчав верхи Каллістрат, який прискакав звідкись із-за міста; але, від'їхавши недалеко, він зійшов з коня, доручив його своєму супутникові і підійшов до мене, досить чемно тримаючи руки під плащем; на поясі у нього висів довгий меч – звичайна зброя вершників, він носив шаровари, взагалі був одягнутий по-скіфському, а на плечі у нього був накинутий легкий чорний плащ, як було в звичаях борисфенітів; вони воліють одягатися в усе чорне, наслідуючи приклад одного скіфського племені, що, як мені здається, від цього отримало в еллінів назву меланхленів («чорноризців»). Каллістрату було років 18, він був дуже гарний і високий і в зовнішності мав багато іонічного. Про нього казали, що він хоробрий на війні і багатьох савроматів або вбив, або взяв у полон...» (Dio Chrys. XXXVI, 7–8). Порівнюючи свідчення Поліена і Діодора Сицилійського про V–IV ст. до н. е. зі спостереженнями Діона Хризостома I ст. н. е., не важко побачити, як під впливом скіфо-сарматського світу громадянське ополчення еллінських міст Північного Причорномор'я пройшло трансформацію від важкоозброєних піхотинців – гоплітів, що билася в щільному строю фаланги, до вершників, поки що переважно легких.

Говорячи про роль вільного повноправного

громадянства у військовій організації держав Північного Понту, не можна уникнути питання про етносоціальний склад матросів і солдатів північнопричорноморських флотів. Згідно з результатами сучасних досліджень, відносно великі військово-морські сили в нашому регіоні мали Ольвія і Боспор, Херсонес або зовсім не утримував власного флоту, користуючись найманцями з Гераклеї, Пантікапея, Феодосії, Синопи, або задовольнявся трьома тріерами різного класу й одним посильним судном, укомплектованими представниками нижчих прошарків власного громадянства. Декретом III ст. до н. е. на честь Антестерія в Ольвії зафіксовано існування колегії навклерів (судновласників) як державного інституту, що регулював у тому числі й військово-морську справу. Декрет на честь Протогена засвідчує існування фіасів навклерів⁹ як професійних недержавних об'єднань приватних осіб – заморських купців, судновласників, капітанів суден. Існування питомого середовища власної «морської верстви» Ольвійського полісу, безперечно, свідчило про поповнення кадрів військово-морських сил із представників нижчих прошарків ольвійського громадянства, чому сприяло утвердження в IV–III ст. до н. е. демократичного ладу.

Потужний військовий флот Боспору перебував у власності Спартоکیدів, але розглядати його потрібно як державний. Комплектувався він переважно з представників демократичних кіл громадянства боспорських полісів, проте й там не завжди вдавалося обходитися власними силами. Афінівський декрет 346 р. до н. е. на честь синів покійного Левкона I Спартока, Перісада й Аполлонія вказує: «Дати тих матросів, яких просять Спарток і Перісад, а послам записати імена всіх матросів, яких вони виберуть, у секретаря ради. Усім тим, кого вони запишуть, бути хорошими виконавцями наказів по відношенню до дітей Левкона з усіх своїх сил» (IG, II 2, 212=Syll. 3, 206=МИС, № 3). Як бачимо, у боспорських царів був у наявності спеціальний флот, для потреб якого і знадобився даний, ймовірно, масовий набір з числа малозабезпечених афінівських громадян (фетів). Між іншим, згода Афін затвердити будь-який список матросів, яких боспорські володарі побажали б вибрати, є особливою люб'язністю афінян. Для позначення цієї категорії матросів-найманців в декреті використано термін (υπερηται), що визначає висококваліфікованих матросів, які відали корабельним знаряддям.

Висновки. Таким чином, слід констатувати наявність глибокої структуризації античних армій Північного Понту. Йдеться не тільки про їхній функціональний поділ за «родами» військ – на піхоту (важку і легку), кінноту (важку і легку), металеву артилерію, флот, допоміжні й інженерні підрозділи тощо. Також

можна говорити про поділ за походженням і статусом військових підрозділів – кінні та піші загони, сформовані з громадян, відбірні царська гвардія «друзів», підрозділи з сільських військових поселенців «клерухів», іноземні наймані підрозділи, окремим представникам яких або цілим групам могло надаватися громадянство, збройні контингенти залежних племен чи громад, союзні війська... Відмінні структурні елементи античних армій мали різне етнічне походження і могли спеціалізуватися на різних («національних») видах зброї. Наприклад, скифи переважно уславилися як піші і кінні стрільки-лучники («токсоти»), сармати – важкоозброєнні вершники катафрактарії, кельти – мечники-щитоносці («тюреофори»), з числа афінівських незаможних громадян («фетів») набиралися матроси, відповідальні за парусне озброєння, вітрильне оснащення боспорських кораблів тощо. Серед військових союзників античних державах Північного Причорномор'я були як ватажки місцевих племен і сусідніх варварських держав, так і могутні володарі Понту і Риму. В результаті останніх союзів причорноморські поліси та Боспор потрапили в залежність від Понтійського царства і Римської імперії.

Прийняті скорочення

Amm. Marc.	Амміан Марцеллін. Римська історія (Res Gestae)
App. Mithr.	Аппіан. Мітридатові війни
Dio Chrys.	Діон Хризостом. Борисфенітська промова
Diod.	Діодор Сицилійський. Бібліотека
IG	Inscriptiones Graecae / Hiller von Gärtingen. – Berolini
IOSPE, I ²	Inscriptiones Antiquae Orae Septentrionales Ponti Euxini: Graecae et Latinae / Ed. V. Latyshev. – Ed. II. – Petropoli : Acad. Sci. Petropol., 1916. – Vol. I
Jos. Fl. Bell. Jud.	Йосип Флавій. Юдейська війна
Luc. Tox.	Лукиан Самосатський. Токсарид або дружба
Polyaen	Поліен. Стратегеми
Polyb.	Полибій. Загальна історія
Strabo.	Страбон. Географія в 17 книгах
Syll. ³	Dittenberger W. Sylloge inscriptionum Graecarum. – Editio tertia. – Bd. I–IV. – Lipsiae, 1915–1924
МИС	Граков Б. Н. Матеріали по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии // ВДИ. – 1939. – № 3. – С. 231–316

ПРИМІТКИ:

¹ З огляду на характер джерел, подекуди важко провести чітку межу між союзниками та контингентами залежних від Боспору племен – синдів, меотів, дандаріїв, тарпетів, торетів, псессів, танаїтів тощо. Вірогідно, в різний час їх статус мінявся. Для деяких з них, наприклад, синдів можна припустити пряме управління царя через своїх намісників, для інших – збереження племінних вождів. Такі вожді інкорпоровалися в військову ієрархію царства, залишаючись у внутрішній політиці достатньо незалежними від центру. Автономність племен засновувалась на їх економічній самостійності і загальному озброєнні всього населення, що обмежувало тиск зверху. Як крайній захід, залишалася можливість повстання з метою скидання надплеємної влади боспорських царів, якою подекуди не гребували користуватися амбітні варварські ватажки (Strabo. XI, 2, 11).

² Також до реконструкції вигляду кельтських найманців на боспорській службі цілком коректно застосовувати місцеві джерела – величезний інформативний пласт з матеріалів Західної і Центральної Європи.

³ У декреті йшлося: «за те, що вони досить тривалий час несли службу разом з нами» надаються привілеї «на тій підставі, щоб вони не платили належні громадські збори, ані плату за квартирування, ані додаткову плату будучи вільними від усіх надзвичайних внесків і будь-якого роду повинностей, крім загального набору у військо» [5, с. 16; 15, с. 141].

⁴ Адже вони чергували у віддалених фортецях, нерідко проводили зиму за містом, у тимчасових бараках, а в гіршому випадку – в наметах.

⁵ Зі скіфів тільки 10 тис. склали кінноту, інші – піхоту, таке співвідношення настільки незвичне, що раніше вважалося б дивним. Традиційно, від часів Геродота з його описом скіфсько-перської війни 513–512 рр. до н. е., скіфи асоціювалися з кочовиками-вершниками. Подвійне переважання серед скіфського контингенту піших вояків над вершниками свідчило про участь в описаних Діодором подіях кримських скіфів, на яких вже відбилися наслідки процесу розкладання родоплеємних відносин – масове зубожіння та осідання на землю колишніх кочовиків.

⁶ У Аппіана в описі смерті Мітридата VI Євпатора в 63 р. до н. е. згадується начальник галлів Бітоїт (App. Mithr., 111). Навряд чи його загиб було розпущено з воцарінням наступника Мітридата Фарнака. Пантікапейські теракоти II ст. до н. е. – I ст. н. е. відтворюють образ воїна (галата) зі своєрідною етнічною емблемою кельтів – великим овальним щитом – туреосом, для якого властива випукла поверхня, витягнутий умбон із рельєфним ребром по довгій осі і валик по краю.

⁷ У цьому зв'язку можна згадати, що у аланів вважалося ганебним для знатного чоловіка навіть ходити пішки (Amm. Marc. XXXI, 2, 20).

⁸ Така нелояльність яскраво проявилася вже на межі V–IV ст. до н. е. у вигляді саботажу під час боротьби за Феодосію та на початку IV ст. до н. е. як зрада трієрархів та замах на заколот проти Левкона I (Polyaen. VI, 9, 2).

⁹ Фіас (θεῖσος) – релігійний союз, одна з найпоширеніших в еллінському світі форм громадських об'єднань, які можна визначити як професійні угруповання, що перебувають під заступництвом божества. Навклер (ναυκλήρος) – судовласник, капітан судна в Стародавній Греції.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Блаватский В. Д. Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья [Текст] / В. Д. Блаватский. – М.: Наука, 1954. – 232 с.
2. Виноградов Ю. А. «Там закололся Митридат...»: Военная история Боспора Киммерийского в доримскую эпоху (VI–I вв. до н. э.) [Текст] / Ю. А. Виноградов. – СПб.: Петербургское Востоковедение; М.: Филоматис, 2004. – 208 с. – (Серия «Militaria Antiqua», IV).
3. Виноградов Ю. А. Счастливый город в войне. Военная история Ольвии Понтийской (VI в. до н. э. – IV в. н. э.) [Текст] / Ю. А. Виноградов. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2006. – 254 с. – (Серия «Militaria Antiqua», IX).
4. Виноградов Ю. А., Горончаровский В. А. Военная история и военное дело Боспора Киммерийского (VI в. до н. э. – середина III в. н. э.) [Текст] / Ю. А. Виноградов, В. А. Горончаровский. – СПб.: Фак-т филологии и искусств СПбГУ; Нестор-История, 2009. – 350 с. – (Серия «Historia Militaris»).
5. Виноградов Ю. Г. Фанагорийские наемники // Вестник древней истории. – 1991. – № 4. – С. 14–37.
6. Вэрри Д. Войны античности от греко-персидских войн до падения Рима: Иллюстрированная история: Пер. с англ. [Текст] / Д. Вэрри. – М.: Эксмо, 2004. – 224 с.
7. Горелик М. В. Оружие Древнего Востока (IV тысячелетие – IV в. до н. э.). – М.: Наука, 1993. – 349 с.
8. Горончаровский В. А. Между Империей и варварами: военное дело Боспора римского времени [Текст] / В. А. Горончаровский. – СПб.: Петербургское Востоковедение; М.: Филоматис, 2003. – 224 с. – (Серия «Militaria Antiqua», II).
9. Коннолли П. Греция и Рим. Энциклопедия военной истории / Пер. с англ. С. Лопуховой, А. Хромовой. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2000. – 320 с.
10. Кучма В. В. Введение // Маврикий. Стратегикон / изд. подг. В. В. Кучма. – СПб.: Алетейя, 2004. – 256 с. – (Византийская библиотека. Исследования). – С. 5–59.
11. Петерс Б. Г. Морское дело в античных государствах Северного Причерноморья [Текст] / Б. Г. Петерс. – М.: Наука, 1982. – 209 с.
12. Ростовцев М. И. Государство и культура Боспорского царства // Вестник древней истории. (Глава VI.

- Из II т. Исследования по истории Скифии и Боспорского царства). – 1989. – № 2. – С. 182–197; № 3. – С. 184–203.
13. Симоненко А. В. Сарматские всадники Северного Причерноморья [Текст] / А. В. Симоненко. – СПб. : Фак-т филологии и искусств СПбГУ; Нестор-История, 2010. – 328 с. – (Серия «Historia Militaris»).
14. Хазанов А. М. Военное дело сарматов [Текст] / А. М. Хазанов. – М. : Мысль, 1971. – 169 с.
15. Ханиотис А. Война в эллинистическом мире: Социальная и культурная история / пер. с англ. А. В. Махлаюка; науч. ред. О. Л. Габелко. – СПб.: Нестор – История, 2013. – 432 с., ил. – (Historia Militaris).
16. Черненко Е. В. Влияние военного дела скифов на военное дело античных колоний Северного Причерноморья [Текст] / Е. В. Черненко // Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья. – Тбилиси, 1979. – С. 181–197.
17. Mielczarek M. The Army of the Bosporan Kingdom. – Lodz, 1999.
18. Sarnowski T. Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na Polnocnym wybrzeżu morza Czarnego. – Warszawa, 1988. – 234 p.

Стаття надійшла до редакції 12.06.2015

REFERENCES:

1. *Blavatskiy, V. D.* Ocherki voennogo dela v antichnykh gosudarstvakh Severnogo Prichernomorja (Essays on military affairs in the antique states of the Northern Black Sea region). Moscow, 1954. 232 p.
2. *Vinogradov, Yu. A.* “Tam zakololsya Mitridat...”: Voennaya istoria Bospora Kimmerijskogo v dorimskuyu epochu (VI–I vv. do n. e.) (“There Mithridates stabbed himself ...”: Military history of Cimmerian Bosphorus in the Pre-Roman era (VI–I centuries BC)). Moscow; St. Petersburg, 2004. 208 p.
3. *Vinogradov, Yu. A.* Schastliviy gorod v vojne: Voennaya istoria Olvii Pontijskoj (VI v. do n. e. – IV v. n. e.) (Happy Town in the war. Military History Pontic Olbia (VI centuries BC – IV centuries AD)). St. Petersburg, 2006. 254 p.
4. *Vinogradov Yu. A., Goroncharovskij V. A.* Voennaya istoria i voennoe delo Bospora Kimmerijskogo (VI v. do n. e. – seredina III v. n. e.) (Military history and Military Skills of Cimmerian Bosphorus (VI centuries BC – the middle of the III centuries AD)). St. Petersburg, 2009. 350 p.
5. *Vinogradov Yu. G.* Fanagorijskie najomniki (Mercenaries from Phanagoria) // *Vestnik drevnej istorii*, 1991, no 4, 14–37 p.
6. *Verry D.* Vojny antichnosti ot greko-persidskich do padenija Rima: Illustrirovannaja istoria (War of antiquity of the Greco-Persian Wars to the Fall of Rome: An Illustrated History). Moscow, 2004. 224 p.
7. *Gorelik M. V.* Oruzhie drevnego Vostoka (4000–400 BC) (The weapons of Ancient East). Moscow, 1993. 349 p.
8. *Goroncharovskij, V. A.* Mezhdru Imperiej i varvarami: voennaya delo Bospora Kimmerijskogo rimskogo vremeni (Between Imperia and the Barbarians: Military Skills of the Bosphorus to the Roman period). Moscow; St. Petersburg, 2003. 224 p.
9. *Konnoly P.* Gretsia i Rim. Entsiklopedija voennoj istorii (Greece and Rome. Encyclopedia of military history). Moscow, 2000. 320 p.
10. *Kuchma V. V.* Vvedenie (Introduction) // *Maurikij. Strategicon*. St. Petersburg, 2004. pp. 5–59.
11. *Peters, B. G.* Morskoe delo v antichnykh gosudarstvakh Severnogo Prichernomorja (Marine in the antique states of the Northern Black Sea). Moscow, 1982, 209 p.
12. *Rostovtsev M.* Gosudarstvo i kultura Bosporskogo tsarstva (State and culture of the Bosphorus kingdom) // *Vestnik drevnej istorii*, 1989, no 2, p. 182–197, no 3, p. 184–203.
13. *Simonenko A. V.* Sarmatskie vsadniki Severnogo Prichernomorja (Sarmatian horsemen of the Northern Black Sea coast). St. Petersburg, 2010. 328 p.
14. *Khazanov A. M.* Voennoe delo sarmatov (Military Skills of Sarmatians). Moscow, 1971. 169 p.
15. *Khaniotis A.* Vojna v ellinisticheskom mire: Sotsial'naja i kulturnaja istorija (War in the Hellenistic world: social and cultural history). St. Petersburg, 2013. 432 p.
16. *Chernenko E. V.* Vlijanie voennogo dela skifov na voennoe delo antichnykh kolonij Severnogo Prichernomorja (Influence of military affairs in the Military Skills of the Scythians of ancient colonies of Northern Black Sea Coast) // *Problemy grecheskoj kolonizatsii Severnogo i Vostochnogo Prichernomorja*. Tbilisi, 1979. pp. 181–197.
17. Mielczarek M. The Army of the Bosporan Kingdom. Lodz, 1999.
18. Sarnowski T. Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na Polnocnym wybrzeżu morza Czarnego. Warszawa, 1988. 234 p.

Колесников Костянтин Миколайович – доктор історичних наук, доцент

Академія митної служби України

Адреса: 49000, м. Дніпропетровськ, вул. Рогальова, 8

E-mail: konst_kolesnykov@mail.ru

Kolesnykov Kostyantyn Mykolajovych – doctor of historical sciences, associate professor

Academy of customs service of Ukraine

Address: 8, Rogal'ova Str., Dnipropetrovsk, 49000, Ukraine

E-mail: konst_kolesnykov@mail.ru